

# КАФЕДРА СТАРОВИННОЇ МУЗИКИ

## Педагогічна практика

|                              |                              |
|------------------------------|------------------------------|
| Освітній ступінь             | Магістр                      |
| Спеціальність                | В5 «Музичне мистецтво»       |
| Освітньо-професійна програма | «Музичне мистецтво»<br>Орган |

|         |      |
|---------|------|
| Курс    | 1    |
| Семестр | 1, 2 |

|        |             |
|--------|-------------|
| Статус | Обов'язкова |
|--------|-------------|

|                   |    |
|-------------------|----|
| ECTS              | 3  |
| Годин             | 90 |
| Практичні         | 34 |
| Самостійна робота | 56 |

|                |       |
|----------------|-------|
| Форма контролю | Залік |
|----------------|-------|

### Інформація про викладача

|                   |                                                                                                                                                                                             |
|-------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ПІБ               | <b>Булибенко Галина Вікторівна</b> ,<br>професорка, професорка кафедри старовинної музики Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського, заслужена діячка мистецтв України |
| Профіль викладача | orcid:0000-0002-1062-8796                                                                                                                                                                   |
| e-mail            | galinabulybenko@gmail.com                                                                                                                                                                   |

## АНОТАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Музичне мистецтво безпосередньо впливає на духовний світ не тільки музиканта-виконавця, але й слухача. Програма педагогічної практики спрямована на практичне виховання у молодого музиканта педагогічних навичок та напрацювання ним з учнями активного виконавського репертуару.

Для подальшого якісного розвитку органної культури в Україні, яка продовжує духовний напрямок нашого класичного мистецтва, великою потребою є виховання кваліфікованих кадрів викладачів, які грамотно, на високому професійному рівні змогли б надати учням відомості про орган, розкрити його духовну спрямованість та особливості спілкування з ним, ознайомити з традиціями виконавства органної літератури різних часів тощо.

**Мета курсу** – підготовка фахівців–педагогів, які б змогли на високому професійному рівні викладати дисципліну «орган» в музичних закладах нашої держави. Ця дисципліна спрямована на практичну перевірку накопичених знань та вмінь, для подальшого самовдосконалення, постійного підвищення своєї кваліфікації та пропагування органної культури.

**Завдання курсу** є оволодіння принципами викладання гри на органі для підготовки кваліфікованих органістів-викладачів та виконавців; формування постійної роботи над своїм удосконаленням, творчим мисленням в поєднанні з розвитком поваги до творчої особистості молодого органіста в сполученні з грамотним, переконливим методом викладання.

**Здобувач повинен знати:**

- основні методи викладання ознайомчого курсу органа у будь-якому музичному закладі нашої держави (з урахуванням диференціації використання учнем одержаних знань в різних галузях музичної культури);
- методичну послідовність роботи над будь-яким органним твором з метою його викладання та наступного концертного виконання;
- основні типи органів, починаючи з епохи бароко до наших днів, та принципи грамотної взаємодії з ними;
- основні голоси органа та правила їх стилістичного використання та стилістичної взаємозаміни;
- основні правила аутентичного виконання старовинної музики, романтичних та сучасних творів;
- художні особливості різних національних шкіл та виконавські методи роботи над ними;
- основний органний репертуар насамперед органну творчість українських композиторів.

**Здобувач повинен вміти:**

- ознайомити учня з органом та його можливостями так, щоб учень бажав займатися на цьому інструменті;
- кваліфіковано пояснити учневі особливості кожного органного стилю та перелічити вимоги щодо правил його інтерпретації;
- грамотно і швидко розібратися у будь-якому органному творі для його професійного тлумачення;
- швидко орієнтуватись в органах різних типів для максимального художнього та грамотного використання їх можливостей;
- зберегти та розвинути творчу особистість свого учня, з наданням йому необхідних знань для удосконалення його технічної майстерності та образності при виконанні твору;
- вчити учня працювати на органі з урахуванням різних акустичних умов залу;
- постійно підвищувати свій педагогічний рівень і зрозуміти, що кожний музикант є хорошим або поганим викладачем насамперед для себе.

**Програмні компетентності**

*Загальні компетентності (ЗК):*

- ЗК 2. Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
- ЗК 3. Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.
- ЗК 4. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
- ЗК 5. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях
- ЗК 6. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).
- ЗК 7. Здатність до міжособистісної взаємодії
- ЗК 9. Здатність працювати автономно.

*Спеціальні (фахові, предметні) компетентності спеціальності (СК):*

- СК 1. Здатність створювати, реалізовувати і висловлювати свої власні художні концепції.
- СК 2. Усвідомлення процесів розвитку музичного мистецтва в історичному контексті у поєднанні з естетичними ідеями конкретного історичного періоду.
- СК 3. Здатність розробляти і реалізовувати творчі проекти по створенню / інтерпретації / аранжуванню та перекладу музики.

- СК 4. Здатність інтерпретувати художні образи у виконавській / композиторській / педагогічній діяльності.
- СК 5. Здатність збирати та аналізувати, синтезувати художню інформацію та застосовувати її для теоретичної, виконавської, педагогічної інтерпретації.
- СК 6. Здатність викладати спеціальні дисципліни в закладах освіти з урахуванням цілей навчання, вікових та індивідуальних особливостей здобувачів освіти.
- СК 7. Здатність аналізувати виконання музичних творів або оперних спектаклів, здійснювати порівняльний аналіз різних виконавських інтерпретацій, у тому числі з використанням можливостей радіо, телебачення, Інтернету.
- СК 8. Здатність взаємодіяти з аудиторією для донесення музичного/навчального матеріалу, вільно і впевнено репрезентувати свої ідеї (художню інтерпретацію) під час публічного виступу.

### **Програмні результати навчання**

- ПРН 1. Володіти професійними навичками виконавської, творчої та педагогічної діяльності.
- ПРН 3. Визначати стильові і жанрові ознаки музичного твору та самостійно знаходити переконливі шляхи втілення музичного образу у виконавстві.
- ПРН 4. Професійно здійснювати аналіз музично-естетичних стилів та напрямків.
- ПРН 5. Вибудовувати концепцію та драматургію музичного твору у виконавській діяльності, створювати його індивідуальну художню інтерпретацію.
- ПРН 6. Володіти музично-аналітичними навичками жанрово-стильової та образно-емоційної атрибуції музичного твору при створенні виконавських та педагогічних інтерпретацій.
- ПРН 7. Володіти термінологією музичного мистецтва, його понятійно-категоріальним апаратом.
- ПРН 8. Здійснювати викладання гри на інструменті / вокалу /диригування / теорії, історії музики / композиції з урахуванням потреб здобувача освіти, цілей навчання, вікових та індивідуальних особливостей здобувача.

### **ПЕРЕЛІК ТЕМ**

#### **Змістовий модуль 1. Напрацювання у учня основних навичок гри на органі**

- Тема 1. Поліфонічні твори: робота з учнем над удосконаленням артикуляційних навичок, спрямованих на технічно-якісне втілення поліфонічної фактури
- Тема 2. Напрацювання у учня навичок в оволодінні педальною технікою
- Тема 3. Робота над удосконаленням штрихової бази учня при виконанні музичних творів
- Тема 4. Робота над побудовою музичної форми твору та втіленням художнього замислу композитора
- Тема 5. Розвиток уявлення колористичних та виразних можливостей органа. Робота над напрацюванням органного туше

#### **Змістовий модуль 2. Робота над тонкощами виконання**

- Тема 6. Робота з технічними засобами органа (швелером, включенням копуляцій, комбінацій та вальце). Виховання навичок мануальних переходів
- Тема 7. Вивчення тембральних можливостей інструменту (регістри та тисетура). Прилаштування учня до нового інструменту при концертуванні
- Тема 8. Робота над музичним часом як динамічним засобом органа
- Тема 9. Ретельна робота над придбанням учнем артикуляційних навичок гри на органі. Штрих як один з основних виразних засобів
- Тема 10. Налагодження роботи учня над текстами хоралів, з біографіями композиторів, різновидами музичних форм та термінів
- Тема 11. Розвиток навичок грамотного читання авторських побажань
- Тема 12. Напрацювання навичок роботи над метро-ритмічною структурою творів

## ФОРМИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

1. Вербальний: інтерактивний (діалог, бесіда).
2. Практичний: аналітична практика;
3. Наочний: демонстрація.

## НАВЧАЛЬНІ РЕСУРСИ

Основні та додаткові матеріали до навчальної дисципліни надсилаються персонально електронною поштою, Viber, Messenger, Telegram.

## МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

**Головною формою контролю** для здобувачів освітнього ступеню «Магістр» є залік з оцінкою. **Поточною формою контролю** роботи здобувача залишається відкритий урок з викладачем-органістом згідно навчального плану.

Протягом всього періоду навчання учень здобувача-практиканта обов'язково повинен мати сольні виступи в концертах органного класу.

### Система оцінювання

| № з/п | Контрольний захід оцінювання                                                                                                        | Всього %   |
|-------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| 1.    | Виступи на академічних концертах                                                                                                    | 10         |
| 2.    | Виступи в концертах класу/ ансамблевих концертах                                                                                    | 15         |
| 3.    | Участь у майстер-класах (активна форма), конкурсах, фестивалях, запис відео для участі в онлайн конкурсах та інших творчих проектах | 10         |
| 4.    | Участь у майстер-класах (пасивна форма), семінарах, практикумах, що присвячені проблемам ансамблевого виконавства                   | 10         |
| 5.    | Відвідування культурно-мистецьких заходів з подальшим аналізом                                                                      | 5          |
| 6.    | Залік                                                                                                                               | 50         |
|       | <b>Всього</b>                                                                                                                       | <b>100</b> |

### Критерії оцінювання знань здобувачів

**90–100–А– відмінно** – Здійснення систематичних занять з учнем, високопрофесійний рівень виконання пед. репертуару, постійне підвищення свого виконавського рівня, об'єктивність оцінювання якості своєї роботи з учнем, читання спеціальної методичної літератури, творчий та стильово обґрунтований вибір органних фарб для творів учня, грамотне виконання учнем поліфонічних творів, учень на концерті класу грає артистично.

**82–89–В– добре** – Здійснення систематичних занять з учнем, професійний рівень виконання педагогічного репертуару, постійне підвищення свого виконавського рівня, об'єктивність оцінювання якості своєї роботи з учнем, постійне читання спеціальної методичної літератури, стильово обґрунтований вибір органних фарб для творів учня, лише невеликі похибки у виконанні учнем поліфонічних творів, учень на концерті класу грає сміливо та артистично.

**74–81–С– добре** – Здійснення систематичних занять з учнем, хороший рівень виконання педагогічного репертуару, постійне підвищення свого виконавського рівня, об'єктивність оцінювання якості своєї роботи з учнем, читання спеціальної методичної літератури, суб'єктивний вибір органних фарб для творів учня, похибки у виконанні учнем поліфонічних творів, учень на концерті класу грає сміливо.

**64–73– D – задовільно** – Не завжди систематичні заняття з учнем, не однаковий рівень підготовки педагогічного репертуару, повільне підвищення свого виконавського рівня, недостатня об'єктивність в оцінюванні якості своєї роботи з учнем, не регулярне читання спеціальної методичної літератури, суб'єктивний вибір органних фарб для творів учня, похибки у виконанні учнем поліфонічних творів, учень на концерті класу грає не сміливо.

**60–63– E – задовільно** – Пропускає заняття з учнем, посередній рівень підготовки педагогічного репертуару, повільне підвищення свого виконавського рівня, недостатня об'єктивність в оцінюванні якості своєї роботи з учнем, не регулярне читання спеціальної методичної літератури, суб'єктивний вибір органних фарб для творів учня, похибки у виконанні учнем поліфонічних творів, учень на концерті класу грає скуто.

**35–59–FX – незадовільно** – Часто пропускає заняття з учнем, дуже посередній рівень підготовки педагогічного репертуару, дуже повільне підвищення свого виконавського рівня, не об'єктивно оцінює якість своєї роботи з учнем, не читає спеціальну методичну літературу, суб'єктивний вибір органних фарб для творів учня, похибки у виконанні учнем поліфонічних творів, учень на концерті класу грає дуже скуто.

**1–34– F – незадовільно** – Пропускає заняття з учнем, не підготував педагогічний репертуар, не підвищує свій виконавський рівень, не об'єктивно оцінює якість своєї роботи з учнем, не читає спеціальну методичну літературу, суб'єктивний вибір органних фарб для творів учня, учень не бере участь в концерті класу.

## **ІНКЛЮЗИВНЕ НАВЧАННЯ**

Навчальна дисципліна може викладатися для більшості здобувачів з особливими освітніми потребами.

## **НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ**

Курс передбачає звернення до матеріалів іноземними мовами. Заохочується прагнення здобувачів до опрацювання матеріалу за допомогою англомовних джерел - книг, статей, онлайн-курсів тощо, які відповідають тематиці конкретних занять.

## **НЕФОРМАЛЬНА ОСВІТА**

У межах вивчення навчальної дисципліни передбачається участь здобувачів у публічних виступах в якості виконавця, помічника органіста або ведучого концертного виступу органного класу, а також відвідування найрізноманітніших культурно-мистецьких заходів.

## **РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА**

1. Арнонкур Н. «Музика як мова звуків. Шлях до нового розуміння музики.» (Суми: вид. «Собор», 2002) переклад Приходько І. з видання (Harnoncourt N. Musik als Klangrede: Wege zu einem neuen Musikverständnis. Salzburg, 1982).
2. Булибенко Г. Стаття "Сторінки з історії органного класу Київської консерваторії", сб. "Українське музикознавство", вип. 25, 1995р.
3. Булибенко Г. Стаття "Арсеній Миколайович Котляревський. Київський період життя", сб. "Українське музикознавство", вип. 29, 1998р.
4. Булибенко Г. «Органна транскрипція камерних творів» (Луцьк «Волинська обласна книгарня» 2012)
5. Булибенко Г. Стаття "Декілька коментарів про органи та органістів України", сб. "Українське музикознавство", вип. 31, 2002р.
6. Булибенко Г., Коростельов В., ст. "Арсеній Котляревський та сучасна українська органна школа", сб. "Академія музичної еліти України", 2004р.

7. Бондаренко М., Динамічна рівновага мелодійного та гармонійного коренів у музиці Й.С.Баха як фактор виховання слуху, (сб. «Бах і сучасність», Київ, «Музична Україна», 1985, стор.136-148)
8. Герасимова-Персидська Н., Й.С.Бах та Д.Шостакович, (сб. «Бах і сучасність», Київ, «Музична Україна», 1985, стор.33-43)
9. Горюхіна Н., Стиль музики Й.С.Баха, (сб. «Бах і сучасність», Київ, «Музична Україна», 1985, стор.19-32)
10. Жаркова В. Історія західної музики: Homo Musicus від античності до бароко: навчальний посібник. Київ : ArtHuss, 2022. 548 с.
11. Зенаїшвілі Т. «Робота над реєструванням та артикуляцією в органних творах Йоганна Пахельбеля» (рукопис)
12. Епохи історії музики в окремих викладах: навч. посібник: у 2 т. / пер. з нім. та ред.-упоряд. Ю. Семенов. Т. 1 : Арс-антиква. Арс-нова. Гуманізм. Ренесанс. Одеса : Будівельник, 2004. 188 с.
13. Келлер Г. «Органні твори Й.С. Баха»(Казань 2008)
14. Коростельов В. Художні ідеали західного християнства та деякі особливості середньовічного органобудування// Музичне мистецтво і релігія. - К. - 1994.
15. Котляревський А. «Мудрий наставник» (сб. «Бах і сучасність», Київ, «Музична Україна», 1985, стор. 11-18)
16. Котляревський А. «Орган в Україні» (жур. «Музика», №2, березень-квітень 1972)
17. Котляревський І. «Темп та його позначки в творах Й.С.Баха» (сб. «Бах і сучасність», Київ, «Музична Україна», 1985, стор. 89-99)
18. Майкапар О. «Тайнопис Баха» (інтернет)
19. Пясковський І., Взаємодія модальних та тонально-функціональних принципів у музичному мисленні Й.С.Баха, (сб. «Бах і сучасність», Київ, «Музична Україна», 1985, стор. 100-110)
20. Сікорська Н. В. Бароко і Романтизм: стиль в дзеркалі клавірної редакції ХІХ століття / Наталія Сікорська // Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти : зб. наук. пр. / Харків. держ. ун-т мистецтв ім. І. П. Котляревського. — Харків, 2008. — Вип. 22. — С. 59—72.
21. Сікорська Н. В. Клавірна музика бароко в редакціях другої половини ХІХ ст.: становлення історично інформованого виконавства : дисертаційне дослідження (на правах рукопису). – Київ, НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2016. – 287 с.
22. Сікорська Н. В. Про особливий тип редакцій клавірної музики Бароко в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття / Наталія Сікорська // Наук. вісн. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. — Київ, 2011. — Вип. 102, кн. 5. — С. 271—290.
23. Сікорська Н. В. Основні аспекти виконавського стилю Бароко: досвід узагальнення з позицій сучасної науки і практики / Наталія Сікорська // Наук. вісн. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. — Київ, 2014. — Вип. 109, кн. 6. — С. 96—116.
24. Сікорська Н. В. Редагування клавірної музики Бароко у французьких антологіях ХІХ ст. / Сікорська Н. В. // Часоп. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. — Київ, 2010. — №3 (8). — С. 159—171.
25. Сікорська Н. В. Стильовий аспект нотного письма Бароко крізь призму клавірних редакцій епохи Романтизму / Наталія Сікорська // Наук. вісн. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. — Київ, 2008. — Вип. 78. — С. 276—288.
26. Титенко Д. Еволюція клавірних музичних інструментів наприкінці ХVІІ-ХVІІІ ст. / Д.П.Титенко // Традиційне музикування українців у європейському просторі: Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції. 11-12 жовтня 2007 р. – К.: ДАККіМ, 2008. – С.132-140
27. Фоменко Н. В. «Stylus phantasticus» на прикладі музики Матіаса Векмана. Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського: зб. статей. Вип. 102. Київ: НМАУ імені П. І. Чайковського, 2011. С. 225–242.

28. Фоменко Н. В. «Stylus phantasticus»: про ритмічну свободу в клавірній музиці епохи Бароко. Київське музикознавство : зб. статей. Вип. 40. Київ, 2011. С. 13–22.
29. Фоменко Н. В. Фактура та артикуляція в «Stylus phantasticus» XVI століття: особливості організації фактури. Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського: зб. статей. Вип. 108: Механізми новацій у музичній творчості. Київ: НМАУ імені П. І. Чайковського, 2013. С. 153–165.
30. Фоменко Н. В. Імпровізаційна складова у виконанні добахівських токат. Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського: зб. статей. Вип. 109: Старовинна музика – сучасний погляд. Київ: НМАУ імені П. І. Чайковського, 2014. С. 163–173.
31. Фоменко Н. В. Афект в теорії та виконавській практиці «Stylus phantasticus» (на прикладі «Хроматичної фантазії» Й. С. Баха). Культура і сучасність : альманах. Київ : ІДЕЯ ПРИНТ, 2019. № 2. С. 130–136.
32. Фоменко Н. В. Дисонанс у системі виразових засобів і виконавській практиці клавірного мистецтва Бароко. Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : наук. журнал. Київ : НМАУ імені П. І. Чайковського, 2020. Вип. № 2–3 (47–48). С. 151–167.
33. Цирікус О., Про «експериментаторство» Й.С.Баха як відображення тенденцій епохи, (сб. «Бах і сучасність», Київ, “Музична Україна”, 1985, стор.80-88)
34. Шабалтіна С. М. Авторські вказівки та виконавська свобода в музиці Бароко і сучасності // Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського: Музично-творчий процес: наукові рефлексії: [зб. статей].– К., 2008. – Вип. 72.– С.192-200.
35. Шабалтіна С. М. Вплив клавірного мистецтва минулого на сучасне фортепіанне виконавство // Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського. – К., 2011. – Вип.102.– С.291-303. – (Серія «Старовинна музика: сучасний погляд»: кн.5).
36. Шабалтіна С. М. До питання про жанрові витоки клавірної токати і сонати // Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського: Жанр як категорія музичної творчості: [зб. статей].– К., 2009. – Вип.81. – С.147-152.
37. Шабалтіна С. М. Ритмічна свобода як засіб виразності в клавесинній музиці 17-18 ст. // Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського. – К., 2007. – Вип. 61.– С.186-194. – (Серія «Старовинна музика: сучасний погляд»: кн.3).
38. Шабалтіна С. М. "Токата" чи "Прелюдія"? Історія однієї назви. – Старовина музика. – 2010. – №3(49) – С. 10-13
39. Шадріна-Личак О.В. Генерал-бас, або мистецтво акомпанементу: до проблеми виконання ансамблевої музики барокової доби / О. Шадріна-Личак // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського: [зб. статей]. – К., 2009. – Вип. 88. – Част. I. – С. 107-116. – (Серія "Старовинна музика: сучасний погляд": кн. 3).
40. Шадріна-Личак О. В. Про використання прикрас в епоху бароко. // Київське музикознавство: культурологія та мистецтвознавство (До 150-річчя Київського інституту музики ім. Р.М. Глієра); зб. статей. – К., 2017. № 55. - С. 101-111.
41. Adelung W., Einführung in den Orgelbau, VEB Breitkopf & Härtel, Musikverlag, Leipzig, 1972
42. Bach C. Ph. E. Versuch über die wahre Art das Klavier zu spielen. Vol. 1-2 / C. Ph. E. Bach. – Faksimile-Nachdruck der I. Auflage, Berlin 1753 und 1762 . – VEB Breitkopf & Härtel Musikverlag Leipzig, 1981. – 343 p., Nachwort.
43. Bukofzer M. Music in the Baroque Era, from Monteverdi to Bach. – New York : Norton and Company Inc., 1947.
44. Busch H., Zur Interpretation der französischen Orgelmusik, Merseburger Verlag, EM1136
45. Couperin F. L'Art de toucher le clavecin / F. Couperin // Méthodes et Traités: Série I: France 1600-1800: Clavecin. – En 2 volumes. – Facsimile ed. J. M. Fuzeau. – Courlay, France, 2002. – Vol. I. – P. 161–181.

46. Dolmetsch A. The interpretation of the music of the XVIIth and XVIIIth Centuries revealed by contemporary evidence. – London: Novello, 1946. – 493 p.
47. Donington R. Baroque music: style and performance / R. Donington. – London: Faber & Faber, 1992. – 206 p.
48. Ferguson H. Keyboard Interpretation. – London : Oxford University Press, 1975. – 222 p.
49. Klinda F., Organova interpretacia, OPUS, Bratislava, 1949
50. Matthaei K., Vom Orgelspiel, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1921
51. Riemann H., Handbuch der Orgel, M.Hesses Verlag, Berlin 1922
52. Spitta Ph., J.S.Bach, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1921
53. Hartmann F., Handbuch Orgelmusik, Komponisten, Werke, Interpretation, Bärenreiter-Verlag, 2002
54. Fischer W., Der Organist und sein Instrument, // Wege zur Orgel, s. 182-205, Evangelische Verlagsanstalt GmbH, Berlin 1987
55. Ottenberg H. Ein Streifzug durch ein Jahrtausend Orgelmusik // Wege zur Orgel, s. 84-143, Evangelische Verlagsanstalt GmbH, Berlin 1987